

ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ім. Г.С.СКОВОРОДИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

На правах рукопису

МОЗГОВИЙ Іван Павлович

УДК 276:291.1

НЕОПЛАТОНІЧНА ТРАДИЦІЯ В СХІДНІЙ ПАТРИСТИЦІ

Спеціальність
09.00.11 - релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ - 1999

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дисертацією є рукопис.
Робота виконана на кафедрі релігієзнавства
Київського університету імені Тараса Шевченка.

Науковий консультант - доктор філософських наук, професор
КОЛОДНИЙ Анатолій Миколайович
(Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН
України, заступник директора - керівник
Відділення релігієзнавства)

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
ГЛУШАК Анатолій Степанович (Севастопольський державний технічний університет,
професор департаменту соціальних і філософських наук)

доктор філософських наук, професор
ДУЛУМАН Євграф Каленикович (Національний аграрний університет, м.Київ, професор кафедри філософії)

доктор філософських наук, професор
НІЧИК Валерія Михайлівна (Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, головний науковий співробітник відділу історії філософії України)

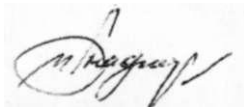
Провідна організація - Сумський державний університет,
кафедра філософії (м.Суми)

Захист відбудеться 18 травня 1999 р. о 13.00 год.
на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д.26.161.03
в Інституті філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України
(252 001, Київ, вул.Трьохсвятительська, 4)

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці
Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України
(252 001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4)

Автореферат розіслано 18 квітня 1999 року.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

НАДТОКАГ.М.

Актуальність теми дослідження. Останні роки нашого століття ніби підводять підсумок складному і багатому на події 2000-літньому періоду розвитку християнства, яке справило надто значний вплив на все громадське й культурне життя людства. Перш за все це стосується європейської цивілізації, котра протягом цих двох тисячоліть формувалася як цивілізація християнська. Завдяки християнству і наші предки мали можливість прилучитися до скарбниці світової культури, здійснювати поступ у напрямку до суспільств, які гарантують достаток і благополуччя. Тому нині, поряд з розвитком національної ідеї як ідеї української державності, своє відродження переживає і релігійна ідея. Потяг наших громадян до гуманізації всіх областей життя, намагання утвердити пріоритет загальнолюдських цінностей спричинюють їх підвищений інтерес до християнства, його витоків та еволюції.

Характерною особливістю духовного розвитку українського народу в минулому був етноконфесійний синкретизм, за умов якого здійснювався синтез християнської і дохристиянської культури. Тому саме аналіз усіх складових цього синтезу та їх взаємодії допомагає більш глибоко усвідомити корені європейської і вітчизняної духовності, їх проблеми і можливі шляхи прискорення культурного прогресу.

Для з'ясування ролі релігії в духовному розвитку суспільства особливої ваги набуває потреба вивчення теоретичної спадщини східних отців церкви (представників патристики), які жили й творили в період раннього християнства. Це зумовлене тим, що, по-перше, перехідні епохи з їх ломкою застарілих стереотипів завжди є складними й болісними в суспільному розвитку, завдяки чому викликають підвищений інтерес дослідників, по-друге, саме східна патристика є важливим етапом у безперервному розвитку людської думки протягом тривалого періоду (від стародавнього до нового часу), і тому без неї наші уявлення про християнство будуть неймовірно збіднені. Адже саме патристика заклала свій неповторний стиль, свою власну систему цінностей, забезпечивши тим самим вплив на весь подальший розвиток європейської цивілізації.

Саме в творах східних отців церкви були обґрунтовані фундаментальні основи християнського вчення. Велику роль грала патристика і в подальшій історії християнства. Тому звернення до її ключових положень сприятиме розкриттю шляхів адаптації християнства в античному світі, з'ясуванню причин виконання ним своєї місії в духовному, соціальному і політичному житті.

Але східна патристика не тільки заклала основи християнського богослов'я, не просто визначила характер його подальшого розвитку. Вона стала також акумулятором і засобом перенесення ідей багатой спадщини античності в наступні епохи. Позбавлена цієї спадщини, східна патристика виявилася б сухою і закостенілою. Не випадково в її структурі можна простежити всі фази античних уявлень, які побутували в добу середньовіччя. Ось чому її дослідження дає змогу звернутися до культурно-філософського потенціалу греко-римського світу, в надрах якого започаткували себе сучасна наука, юриспруденція, мистецтво, мораль, література тощо.

У цьому зв'язку не можна обійти увагою такого підсумкового здобутку пізньої античності, як знаменитий філософський синтез неоплатонізму, що узагальнив кращі досягнення стародавньої мудрості, але на сьогодні ще мало вивчений. І це при тому, що вже в ранньохристиянському богослов'ї склалася потужна неоплатонічна традиція, під впливом якої перебувала більшість східних отців церкви. Хоча неоплатонізм протиставляв себе християнству, проте його ідеї були широко використані представниками східної патристики, які, виходячи з цієї теоретичної бази, піднесли своє богослов'я на рівень складного й багатогранного інтелектуального вчення.

Подібна неоднозначність щодо здобутків минулого є закономірною для носіїв будь-якого нового світогляду, котрий формується на зламі епох. Вони повинні радикально заперечувати старе, щоб стверджувати нове, і разом з тим зберігати з ним спадкоємний зв'язок. Тому простежуючи стосунки неоплатонізму й філософсько-богословської системи східної патристики, можна чіткіше зрозуміти як змістовний бік християнства, міру засвоєння ним культурних цінностей, так і форму донесення їх до індивідуальної та суспільної свідомості.

Саме завдяки патристиці ми до сьогодні відчуваємо вплив ідей античності і середньовіччя, на яких згодом зводилися чи не всі містичні й раціоналістичні течії, органічно пов'язані з християнством. І такий пошук коренів та зв'язків християнства з попередніми вченнями не применшує його значимості, але показує спадкоємний характер високих одкровень. Адже з'ясування релігійно-філософських підвалин сучасної європейської культури допомагає більш глибоко осягнути і корені нашої духовності.

Аналіз релігійно-філософських витоків сучасної європейської культури допомагає більш глибоко усвідомити корені нашої духовності. Суттєві зміни, які за останні роки відбулися в усіх сферах українського суспільства, зумовили, незважаючи на всю їх суперечливість, кардинально нову ситуацію в духовному житті України. Вони поставили складні

питання переосмислення принципів духовності відповідно до завдань майбутнього, осягнення глибинних пластів світової та вітчизняної культури. В суспільстві все виразніше простежується прагнення до включення минулих здобутків релігійно-філософської спадщини в кругообіг "працюючих" цінностей. Певна річ, будь-яка історична культура є сучасною тільки потенційно. Щоб вона стала "сучасною" реально, мають бути наявними відповідні соціальні потреби та відповідний матеріал для успадкування.

Тому актуальність означеної проблеми зумовлюється не лише потребою подальшого простеження ролі християнства в розвитку культури та філософської думки, алей необхідністю наукового узагальнення його багатовікового духовного досвіду, поглибленого вивчення закономірностей функціонування релігії, її місця в процесі забезпечення безперервності філософської традиції. Оскільки духовна спадщина минулого акумулює час і соціальний досвід попередніх поколінь, її освоєння дає змогу глибше пізнати витoki й зміст культурних явищ сьогодення, усвідомити перспективи збагачення культури.

Не випадково на кожному етапі свого розвитку суспільство вибирає з аналіз релігії та філософії насамперед те, що так чи інакше близьке до його почуттів і думок, підтверджує і обґрунтовує їх, здатне працювати на майбутнє.

Характер вирішення цього питання значною мірою обумовлюється включеністю релігійних об'єднань у процеси культурних обмінів. Для нас особливо важливим у цьому зв'язку є аналіз дії механізму культурної спадкоємності в практиці православної церкви. Тому існує необхідність поглибленого релігієзнавчого та історико-філософського дослідження специфіки богословського підходу до культурно-філософської (в тому числі неоплатонічної") спадщини. До того ж саме православ'я може зберегтися в Україні лише за умови відродження основних тенденцій розвитку релігії, її рис, характерних для доби Українського православ'я, рис, які значною мірою формувалися під впливом ідей стародавніх неоплатоніків. Ось чому сьогодні актуальним стає завдання координації зусиль усіх людей, незалежно від світоглядних орієнтацій, по освоєнню культурно-філософської спадщини минулого.

Нарешті, зазначена проблема має глибокий гуманістичний смисл, її розкриття дасть змогу ще раз апелювати до провідних положень православного вчення про людину, тих положень, які сформувалися під впливом пізньоантичної традиції і здатні сприяти утвердженню в суспільстві високої моралі і культури, взаємоповаги і толерантності, діалогу між представниками різних конфесій в рамках екуменічного

процесу шляхом подолання тих аномалій, які спричинюють громадське непорозуміння. Бережливе ставлення не тільки до своєї спадщини, але й до загальнолюдських цінностей всесвітньої філософії стимулює процеси взаємовпливу і взаємообміну різних культур, сприяє переборенню національної замкнутості в духовному розвитку суспільства.

Отже, звернення в дисертації до далеких часів в історії релігійно-філософської думки є не просто екскурсом у минуле, але має прямий вихід на сучасність.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертація виконувалася в системі досліджень, які в останні роки проводить кафедра релігієзнавства Київського університету ім. Т. Шевченка. Зокрема, робота пов'язана з плановою темою "Філософія релігії як філософське релігієзнавство", над якою колектив працює під керівництвом завідуючого кафедрою проф. Лубського В.І. Має вона зв'язок і з тим науковим доробком, який був накопичений в процесі дослідження основних напрямків християнської філософії, започаткованому під керівництвом проф. Калініна Ю.А.

Проте якщо науковці кафедри аналізували питання взаємозв'язку ідеалістичної філософії і богослов'я на різних етапах функціонування релігійного комплексу і, зокрема, в процесі діяльності Української православної церкви, духовні витoki східно-християнського теоретизування все ще залишаються маловивченими. В той же час необхідність всебічного дослідження духовної спадщини раннього християнства, з якої у своїй діяльності виходять сучасні православні церкви, особливо зростає в наші дні, коли постає завдання підведення підсумків розвитку християнської ідеї протягом майже 2000 - літнього періоду її історії. Водночас це спонукає до поглибленого вивчення філософії християнського неоплатонізму, що була своєрідним містком при переході освічених язичників до монотеїстичної релігійності. Все це й зумовило обрання дисертантом теми своєї роботи.

Мета і завдання дисертації. Метою дисертації є здійснення комплексного релігієзнавчого дослідження впливу ключових положень і концепцій неоплатонічного синтезу на богословсько-філософську систему східної патристики як теоретичної основи православного вчення.

Для реалізації поставленої мети необхідно було розв'язати наступні завдання:

- простежити основні етапи і напрямки розробки в давньогрецькій філософії богошукацької проблематики, яка була систематизована в неоплатонізмі й отримала подальший розвиток у ранньохристиянському богослів'ї,

- розкрити основні принципи й методи святоотцівської інтерпретації

принципу спадкоємності в філософській культурі на основі оцінки раннім християнством здобутків елліністичної мудрості;

- визначити шляхом порівняльного аналізу характер розуміння діалектики розвитку Універсума в неоплатонізмі й патристиці;

- розглянути зміст святоотцівської онтології через аналіз процесу трансформації ідей неоплатонічної тріадології у тринітарному вченні раннього християнства;

- проаналізувати специфіку патристичного тлумачення проблеми співвідношення трансцендентного начала зі світом і людиною шляхом простеження впливу на богослов'я ідей неоплатонічної космології й антропології;

- з'ясувати механізми і форми вироблення містичного досвіду, започаткованого в пізньоантичній філософії, і на цій основі простежити етапи процесу богопізнання, відображеного у філософії східної патристики.

Теоретико-методологічна основа та джерельна база дослідження. Особливістю дисертаційного дослідження є те, що воно виконане на межі релігієзнавства та історії філософії. І це логічно позначилося на його методологічних засадах. При розв'язанні поставлених завдань дисертант виходив із принципів об'єктивності, світоглядного плюралізму, уникаючи конфесійної заангажованості, що відкривало можливість неупередженого підходу до дослідження складних і суперечливих взаємовідносин пізньоантичної і ранньохристиянської філософії, з'ясування основних форм освоєння неоплатонічної спадщини в концептуальних побудовах східних отців церкви, простеження подальшого впливу християнізованого неоплатонізму на православ'я. Водночас потреба аналізу філософських та богословських текстів спонукала до використання методів аналізу й синтезу, аналогій, систематизації й узагальнення.

Апелюючи до історії давньогрецької філософії, дисертант свідомо обмежувався аналізом її проблем через призму традиції богошукання. При цьому дисертація будувалася на конкретно-історичному матеріалі, що зумовлювало розгляд релігійних явищ у їх розвитку та взаємозв'язку з іншими явищами. Дисертант критично сприймав праці радянських авторів, для яких часом був характерний заідеологізований підхід до релігії та ідеалістичної філософії. Долаючи догматичні установки минулого, дисертант вдався до аналізу релігійної філософії на основі широкого гуманістичного погляду.

Суттєвим концептуальним підґрунтям дисертації слугували теоретичні розробки, які з позицій сучасного релігієзнавства здійснені в працях В. Бондаренка, А. Глушака, Є. Дулумана, А. Колодного, О. Крижанівського, Б. Лобовика, В. Лубського, В. Нічик, М. Рибачука, В.

Танчера, IX Яроцького та інших, і в яких, обстоюються нові підходи до оцінки релігії як невід'ємного елементу духовності. Для розв'язання поставлених завдань авторові необхідно було також звернутись до праць російських (О. Замалеєва, П. Гуревича, М. Гордієнка, О. Лосева, М. Лоського) та західних (П. Аммана, Д. Баумстарка, К. Крумбахера, Р. Пайне, Б. Рассела, Ф. Фаррара, К. Штайнера) дослідників, які мають суттєве значення для розуміння закономірностей становлення та розвитку раннього християнства і релігійно-філософських вчень у складну епоху раннього середньовіччя. В роботі автор опирався на висновки та дані історії, мистецтвознавства, етики, естетики.

Дисертаційна робота ґрунтується передусім на таких джерелах, як філософські та богословські твори, які стали основним об'єктом наукового розгляду, зокрема праці давньогрецьких мислителів (від орфіків до неоплатоників включно) з онтологічної, антропологічної та гносеологічної проблематики, спадкоємності в розвитку філософії і ставлення до філософської спадщини минулого. Предметом дослідження стали концепції неоплатоників, переосмислені в творах східних отців церкви (Оригена, Григорія Ніського, Василя Великого, Псевдо-Діонісія Ареопігита, Максима Сповідника, Іоана Дамаскіна, інших).

Важливим джерелом в розробці теми дисертації були також праці українських богословів (Іларіона, Климента Смолятича, ісихастів, полемістів, діячів Києво-Могилянської академії, представників академічної філософії), а також окремі видання та сучасна періодична церковна література ("Богословские труды", "Журнал Московской Патриархии", "Православний вісник", інші), в яких відображене ставлення церкви до античної спадщини. Дисертант опирався на твори вітчизняних і зарубіжних мислителів минулого та сучасних авторів, що розкривають роль релігійного фактору в історії суспільства й історії культури, місце православних інтерпретацій філософських проблем в процесі вирішення актуальних завдань цивілізації, підхід до ролі релігії та церкви в духовному житті суспільства.

Наукова новизна дослідження. Неоплатонічна традиція в східній патристиці - це сукупність ідей, принципів, методів та інших виявів елліністичної філософії, представлених в останньому античному синтезі і освоєних та перенесених з нього в раннє християнство представниками богословської думки. Завдяки цьому обґрунтована неоплатоніками - "теологами" концепція монотеїстичної релігійності була адаптована з теоретичного рівня до рівня повсякденної свідомості, в результаті чого елітарне вчення стало доступне широким масам населення. Це означало, з одного боку, певне спрощення і вульгаризацію філософської спекуляції, а

з іншого, - надання "нерозмірковуючій" вірі вигляду віри офілософствованої, інтелектуалізованої. Тому торжество східної патристики над грецьким неоплатонізмом поставало не як розрив культурно-філософської традиції, а як таке заперечення язичницької духовності, котре передбачало переосмислення і вибіркоче засвоєння християнством цінностей класичної філософії, які суттєво вплинули на антропологічний і культурологічний аспекти релігії одкровення, зумовили у відомому смислі її плюралізм, перетворили християнство на динамічну конфесію, сприйнятливую для будь-якого культурного середовища.

В процесі дослідження обґрунтовані положення і висновки, які відзначаються науковою новизною:

- зародившись у процесі розв'язання суперечностей між емпіричним знанням і міфологією шляхом заперечення останньої, давньогрецька філософія надалі виступає як теоретичне підґрунтя реформаційних тенденцій, що започаткувалися в надрах язичництва у вигляді містицизму як своєрідного вираження пробудженого релігійно-морального почуття. Тому філософська думка Еллади забезпечувала обґрунтування богошукацької традиції як вияву прагнення давньогрецьких мислителів до очищення міфологічних форм. Закономірним було їхнє сходження від гілзоїзму через пантеїзм і деїзм до теїзму, завдяки чому вони виступають по-суті як предтечі ідеї монотеїстичної релігійності. В результаті історія античної філософії у певному смислі може розглядатися як історія шукання єдиного Бога;

- в перехідну епоху від античності до середньовіччя простежується справжній містичний бум, який активізує процеси диференціації, теокрасії та централізації культів як передумову подальшої трансформації міфологічних уявлень в систему релігійного синкретизму, створює підґрунтя для торжества ідеї монотеїзму. Започаткувавши себе за умов подібних духовних пошуків, велична система неоплатонізму відобразила тенденцію переходу елліністичної думки від богошукання до сакралізації. Це було реалізоване через синтез найвагоміших висновків усіх попередніх ідеалістичних вчень і обґрунтування програми реформування греко-римського політеїзму на засадах ідеалістичної філософії, ключові положення якої згодом були запозичені, переосмислені і використані представниками патристики згідно потреб власної релігії;

- ставлення ранньохристиянських богословів до результатів духовного виробництва античності детермінувалося гострими соціальними колізіями доби формування східної патристики. Тому поряд з проявами культурного "негативізму", обумовленими несприйняттям отцями світоглядних орієнтирів еллінізму, простежується успадкування ними

попередніх філософських ідей, хоча часом і в спрощеному вигляді. При цьому отці церкви орієнтувалися на вибіркоче використання здобутків античної, насамперед неоплатонічної мудрості, що розглядалася як засіб підготовки християнства в нехристиянському середовищі;

- виникнувши в одній і тій же духовній атмосфері, в одних і тих же культурних центрах Середземномор'я, неоплатонізм і патристика хоча й розрізнялися в соціально-політичних та ідейно-догматичних засадах, проте поставали як неминучі результати багатовікових титанічних пошуків людством шляхів, що ведуть до духовної свободи, до самовдосконалення особистості, послаблення залежності душі від чуттєвого й матеріального. Тому навіть за умов протиборства елліністична філософія і християнське богослов'я йшли назустріч одне одному, виявом чого стали процеси теологізування пізньоантичної філософської спекуляції і офілософствування ранньохристиянської теології. На основі запозичення представниками патристики ідейно-методологічного та логіко-концептуального апарату язичницької філософії формується християнізований неоплатонізм як засіб забезпечення безперервності філософської традиції;

- в неоплатонізмі й патристиці простежуються тотожні варіанти розвитку Універсума, що підтверджується схожістю неоплатонічної тріади (Єдине-Ум-Душа) і християнської Трійці (Отець-Син-Дух), яким підлягають інші духовні істоти (демони в платонізмі і ангели в християнстві). І хоча ця тотожність не є абсолютною, оскільки християнство залишається теїзмом, а неоплатонізм не пориває з пантеїзмом, здійснювана в пізньоантичній філософії деміфологізація та дезантропоморфізація Бога звільняла його від земних властивостей. Надалі, будуючи співзвучні християнським поглядам концепції "перебування" Бога-в-собі, "сходження" духовного до матеріального та "піднесення" душі до Першогоєдиного, неоплатоніки відкривали отцям церкви шлях до філософського обґрунтування релігії одкровення. Але, надавши античному політеїзму засоби систематизації та реформування його положень, неоплатонізм поступився християнству, яке хоч і апелювало до його теоретичного потенціалу, проте змогло краще задовільнити релігійні потреби мас;

- виходячи в своїх основоположних концепціях із віри в абсолютну реальність (перебування) Понадсущого як первинної основи буття, блага, любові і краси, неоплатоніки й отці церкви по-суті не розходилися в своїх ціннісних засадах. Тому, незважаючи на відмінності в догматичній частині їх систем (онтології, логології, пневматології), відображена в ранньохристиянській філософії ідея особистісного Логоса (Бога-Сина) давала змогу не тільки легко вивести з Першогоєдиного всі види буття, яке

за неоплатонічною схемою розгортається від вищого до нижчого, але й переробити субординаціонізм в координаціонізм, а пантеїзм - в теїзм, що заклало основи неоплатонічної традиції в філософії патристики;

- протиставлення небесного й земного, горішнього і долішнього приводило язичницьких філософів і християнських богословів до розуміння світу як результату "сходження" духовного до матеріального і сприйняття останнього як блідої копії ідеального. Опираючись на принципи неоплатонічної космології й антропології, отці церкви надавали смислу посейбічному існуванню як процесу гармонізації всіх видів буття, що передбачало їх кінцеву єдність. І хоча, виходячи з позицій соматології та психології, теоретики обох систем розглядали людину як істоту, в котрій душа через гріхопадіння виявилася ув'язненою в тенетах плоті, все ж вони вбачали земне покликання людини в очищенні безсмертної душі, в невпинному спрямуванні її до спорідненого надприродного начала;

- вважаючи, що обоження як результат "піднесення", зворотного руху душі до своєї первісної єдності, можливе лише завдяки богопізнанню, неоплатоніки заклали основи розвинутого згодом у східній патристиці катафатичного й апофатичного богослов'я. Допускаючи при цьому можливість осягнення лише зовнішніх проявів (енергій) Божества, а не його незбагненої сутності (природи), філософи й богослови надалі апелювали до містичного досвіду, що передбачав тотожні етапи самовдосконалення, просвітлення і злиття душі з Богом, яке відбувається в любові як екстатичному моменті богопізнання. Оскільки цей процес передбачав вихід у безкінечність, відшукання Бога в самому собі, і неоплатоніки, і отці церкви усвідомлювали його як постійний і невпинний потяг душі до повноти буття в трансцендентному.

Проведене дослідження сприяло введенню в науковий обіг вітчизняних та іноземних релігійно-філософських джерел, які досі не були предметом ґрунтовного релігієзнавчого аналізу і знайомство з якими, на думку автора, активізує зусилля науковців, спрямовані на всебічне вивчення витоків і перспектив розвитку нашої духовності.

Теоретичне значення дисертації полягає насамперед у тому, що проведене дослідження дає змогу відтворити цілісність органічного культурно-філософського зв'язку античності і середньовіччя на зламі складної і суперечливої перехідної епохи, осмислити значення неоплатонічної спадщини для духовного життя наступних поколінь. Узагальнення і найважливіші положення дослідження розширюють методологічну базу для подальших релігієзнавчих та історико-філософських пошуків у царині взаємозв'язку культур і релігій різних народів, особливо в контексті формування ранньохристиянського

богослов'я, основні концептуальні положення якого було розроблено під впливом пізньоантичної філософії в літературі східної патристики.

Висновки дисертаційного дослідження сприятимуть усуненню наявних в наукових працях недалекого минулого перекосів і однобічних поглядів на статус християнства, допоможуть осмислити його як багату духовну реальність. Тому проведений аналіз, з одного боку, дає змогу заповнити той вакуум, який утворився в галузі релігієзнавства щодо малодосліджених питань взаємовпливу неоплатонізму і християнства, а з іншого, виступає основою для подолання ідеологічної заангажованості при відтворенні цілісної історії раннього християнства, його ставлення до античного пласту філософської культури.

Теоретична значимість дослідження полягає в тому, що її результати будуть сприяти поглибленню наукових уявлень про особливості підходу християнських богословів до культурної спадщини минулого, роблять аналіз православного вчення більш предметним і аргументованим, що дає змогу визначити шляхи більш активного використання цієї спадщини з метою забезпечення духовних потреб нашого народу.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її положення можуть сприяти аналізу процесів, які відбуваються в християнстві, допомогти виявити і усвідомити деякі причини внутрішньої кризи у вітчизняному православ'ї, котра зумовлює необхідність більш активного звернення до тих його духовних джерел, що закладалися при відчутному впливові неоплатонічної традиції. Тому до висновків дисертації можуть вдатися богослови й священнослужителі в своїй діяльності, спрямованій на подолання духовних негараздів у суспільстві. Водночас висновки дисертації можуть сприяти поглибленому розумінню необхідності взаємодії церковних і світських організацій з метою творчого застосування духовного потенціалу християнства за умов культурно-національного відродження в Україні. Їх можна також використати при викладанні вузівських курсів релігієзнавства і культурології, у освітянській роботі.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження оприлюднені автором у доповідях і повідомленнях на 35 наукових конференціях, семінарах, круглих столах, зокрема: міжнародних наукових конференціях "Духовна діяльність і її специфіка" (Запоріжжя, 1993), "Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу" (Тернопіль, 1995), "Релігія в контексті суспільних і духовних реалій сьогодення" (Київ, 1993), "Культурні парадигми перехідних епох: спадкоємність і новизна" (Одеса, 1996); I-II Всеукраїнських конгресів філософів (Київ, 1991, 1995); всеукраїнських конференціях "Українознавство і гуманізація освіти" (Дніпропетровськ, 1993), "Дух,

душа, людина: витоки і пошуки" (Суми, 1993), "Людина: дух, душа, тіло" (Суми, 1996), "Відродження України: проблеми і перспективи" (Кіровоград, 1993), "Діалог культур і духовний розвиток людини" (Київ, 1995), наукових конференціях "Українське православ'я: особливості, історія, сучасність" (Київ, 1992), "Українська національна ідея і церква" (Київ, 1993), "Релігія і церква в духовному і суспільно-політичному відродженні України" (Київ, 1993); теоретичному семінарі "Світогляд і наукове пізнання" (Переяслав-Хмельницький, 1991); людинознавчих філософських читаннях (Дрогобич, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997); сквородинівських читаннях (Харків, 1994); круглому столі "Історія релігій в Україні" (Київ, 1995) та інших.

Дисертація обговорювалась на засіданні кафедри релігієзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка.

Впровадження результатів дослідження здійснювалося в формі наукових публікацій автора - індивідуальної монографії "Неоплатонізм і християнство" (13,02 др.ар.), в 14 статтях, видрукованих у журналах і наукових збірках, публікаціях у "Релігієзнавчому словнику" тощо. Матеріали дослідження були використані автором при розробці курсів "Релігієзнавства" та "Української і зарубіжної культури", при підготовці робочої "Програми курсу "Історія світової і вітчизняної культури" (Суми, 1993; 2,5 др. ар.), планів семінарських занять з даного курсу (Суми, 1991; 1 др. ар.). Основні ідеї дисертації знайшли втілення при читанні лекцій для студентів Київського університету імені Т. Шевченка і Сумського педагогічного інституту ім. А.С.Макаренка. Окремі положення дослідження були викладені в засобах масової інформації (публікаціях в газетах, виступах на радіо і телебаченні), на науково-практичних конференціях, що проводилися по лінії громадських організацій.

Структура дисертації і послідовність викладення матеріалу зумовлені логікою дослідження проблеми, поставленою метою і завданнями. Вони зумовили звернення у першому розділі до проблеми відображення в науковій літературі взаємовідносин неоплатонізму і східної патристики. У другому розділі аналізується процес зародження і розвитку ідеї єдиного Бога в давньогрецькій філософській думці перехідної епохи від античності до середньовіччя, насамперед в неоплатонічному синтезі, на який у своїх теоретичних розробках опиралися представники східної патристики. Надалі, в III-У розділах через порівняльний аналіз процесу розвитку Універсума в платонізмі і християнстві розкривається вплив неоплатонізму на ранньохристиянську філософію. Так, у третьому розділі цей вплив простежується стосовно онтології (саморозвиток вищого буття-в-собі), в четвертому - щодо космології і антропології (сходження

надчуттєвого в чуттєвий світ), і в останньому, п'ятому, - по відношенню до гносеології (повернення духовного начала до своєї первісної єдності).

Таким чином, дисертація складається із вступу, п'яти розділів, висновків і списку використаних джерел.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі дисертації обґрунтовується актуальність обраної теми, формулюється мета та основні завдання дослідження, вказується на теоретико-методологічну основу роботи, визначено наукову новизну, теоретичну і практичну значимість дослідження, показано апробацію його основних положень, обґрунтовано структуру праці.

У першому розділі дисертації - "Проблема зв'язку неоплатонізму і східної патристики в контексті її висвітлення в науковій літературі" - розкривається ступінь розробленості даної проблематики в релігієзнавстві й історії філософії. Зазначається, що багатогранність проблеми зумовила і багатоаспектність її аналізу, звернення до нього представників різних галузей науки.

Вже ранньохристиянські богослови (представники Александрійської, Антіохійської, Каппадокійської шкіл, Псевдо-Діонісій Ареопагіт, інші) відображали в своїх концепціях головні риси неоплатонічної філософії. В той же час у дисертації підкреслюється, що для цього підходу найчастіше були властиві суб'єктивізм і тенденційність. Загострені суперечності епохи, напружена боротьба з ересями та язичницькими віруваннями не дали змоги отцям церкви адекватно оцінити вплив елліністичної думки на розвиток християнської філософії, а водночас, - і визначити значимість власних зусиль, завдяки яким духовні надбання античності стали здобутком наступних епох.

В подальшому значного поширення набувають переклади пам'яток античної і святоотцівської спадщини, спроби коментування наявної в них неоплатонічної традиції. Суттєвий поштовх процесу освоєння неоплатонізму був наданий дискусією номіналістів і реалістів щодо природи загальних понять, приводом для якої стало висловлювання неоплатоніка Порфирія. У Візантії ж до неоплатонічної спадщини апелювали як під час ісихастських суперечок XIV ст., так і в позацерковних колах (Пселл, Італ, Пліфон).

Набувши закінченого вигляду в Візантії, вчення східних отців перейшло на Русь-Україну невдовзі після її хрещення. У Придніпров'ї

починають копіюватись пронизані ідеями неоплатонізму південно-слов'янські переклади ранньохристиянських авторів, створюються збірники-зведення античної і святоотцівської думки. Велику роль у прилученні Української церкви до філософських ідей неоплатонізму відіграли болгарські ісихасти (Кіпріан, Цамблак, інші) та вітчизняні мислителі - богослови Іларіон, Климент, Кирило Турівський. На жаль, давньоруські автори ще не проникалися прагненням вичленити в патристичній спадщині те, що належало античній філософії, з тим, щоб потім реконструювати ідеї стародавніх мислителів.

На основі аналізу джерельної бази в дисертації робиться висновок, що більш ґрунтовне вивчення і освоєння пізньоантичної спадщини починається з періоду Відродження, коли неоплатонізм став філософською основою ренесансного світогляду. Значною мірою це було зумовлене дослідницькою роботою італійських гуманістів-платоніків (М.Фічіно, П. делла Мірандола, К.Ландіно, А.Поліціано, інші) в області античної спадщини, їх намаганнями узгодити світогляд епохи з християнським світорозумінням.

В Україні в добу національного "ренесансу" неоплатонічна спадщина стала суттєвим засобом ідейної боротьби за самозбереження і культурну самобутність народу. До окремих неоплатонічних ідей зверталися православні полемісти (Клірик Острозький, Христофор Філалет, Захарія Копистенський, Іван Вишенський, інші), професори Києво-Могилянської академії (Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Григорій Кониський), діячі "другого чернечого відродження" (Паїсій Величківський).

У період нового часу бурхливий розвиток світської і богословської науки викликав хвилю нових серйозних досліджень, автори яких висловили немало цікавих думок щодо значимості античної спадщини для вироблення провідних християнських концепцій. На неоплатонічні ідеї опирався в своєму "Фаусті" Й.-В.Гете. Першим істориком філософії, який об'єктивно оцінив учення неоплатоніків, став Г.В.Ф.Гегель, котрий навіть свою систему вибудував під впливом неоплатонічної тріадології. Історико-філософській системі Гегеля наслідував Е.Целер, який дав систематизований, хоча й короткий огляд літератури з античного неоплатонізму. Огляд патристичної літератури подають такі автори, як М.Браш, В.Віндельбанд, Ф.Фаррар. Правда, їх розробки здійснювалися в загальному викладі історії античної філософії чи ранньохристиянських доктрин, тому не могли відзначитися повнотою аналізу.

В Росії в дожовтневі часи вийшла тільки одна монографія, присвячена ранньому неоплатонізму - аргументоване дослідження

М.Владиславлева "Філософія Плотіна, засновника неоплатонівської школи". Видано також єдине систематизоване дослідження з історії патристики - праця Філарета (Гумілевського) "Історичне вчення отців церкви". Між іншим, у XX ст. вийшло тільки дві монографії, присвячені фундаторові неоплатонізму - "Філософія Плотіна" П.Блонського і "Діалектика числа у Плотіна" О.Лосева.

Правда, ряд авторів (Д.Азаревич, Я.Амфіонов, О. Бриліантов, О.Гіляров, В.Дмитрієвський, Г.Дяченко, С.Єпіфанович, М.Муретов, О.Новицький, В.Плотніков, О.Спаський та ін.) зверталися до основних неоплатонічних і патристичних концепцій, намагалися розкрити провідні тенденції в розвитку пізньоантичної філософії. Інші дослідники (П.Верещацький, П.Владимирський, Б.Полісадов, І.Чистович) прагнули визначити ті моменти філософії неоплатонізму, які були близькими до патристичного бачення світу. Але, на жаль, виходячи з факту конфронтації представників пізнього платонізму і раннього християнства, ці автори найчастіше акцентували увагу на розходженнях між двома світоглядними системами, намагалися показати недосконалість язичницької філософії на фоні християнського вчення, яке сприймалося як самодостатнє.

Криза синодальної церкви в Росії сприяла розвитку ліберальних ідей в позацерковних колах, представники яких (В.Соловйов, М.Бердяєв, С.Булгаков, С.Франк, П.Флоренський, ін.) підхопили і розвинули ряд ідей неоплатоніків, зокрема, про Софію, теургію тощо. Проте неоплатонізм цікавив їх насамперед як інструмент вироблення власної "патристики оновлення".

З початку XX ст. на Заході зростає кількість наукових розробок в області неоплатонізму (П.Адо, А.Гарнак, К.Прехтер, Б.Рассел, ін.), чому сприяли нові переклади творів Плотіна на французьку, англійську, німецьку, італійську, іспанську, грецьку та інші мови. Правда, це досягалося за рахунок звуження проблематики досліджень. Що ж стосується перекладів "Еннеад" на російську мову, то до сьогодні перекладено лише 60 відсотків спадщини геніального мислителя, тоді як в області перекладів Порфирія, Ямвлиха, Юліана, Прокла результати ще скромніші.

У Радянському Союзі вивчення неоплатонізму і патристики здійснювалося найчастіше в загальному руслі історії філософії. Сама ж проблема зв'язку філософії неоплатонізму й християнства не привертала достатньої уваги ні релігієзнавців, ні істориків філософії. Тому розвиток тих ідей неоплатонізму, які отримали продовження в східній патристикі, залишається маловивченим. І хоча вітчизняні медієвісти (В.Нічик, І.Пославський, А.Пашук, ін.) цікавилися проблемами перехідного періоду

від античності до середньовіччя, місцем християнізованого неоплатонізму в минулому духовному житті України, проте вплив останнього античного синтезу на східну патристику залишається малоз'ясованим. Найчастіше радянські вчені торкалися розглядуваної проблеми лише в тій мірі, в якій вони вважали за необхідне для розкриття власних тем.

Окрім того, роботи, видрукувані в застійні роки, мали усі вади, притаманні цьому періоду розвитку науки і хибували на догматизмі, тенденційності і суб'єктивізмі. Аналізуючи духовні процеси крізь призму пануючих концепцій "непохитності" марксистсько-ленінського вчення та "реакційної" ролі релігії й ідеалістичної філософії, радянські релігієзнавці й історики філософії часом обходили гострі кути і вдавалися до спрощених висновків. За умов духовної диктатури компартії навіть у середовищі РПЦ простежуються лише епізодичні звернення богословів до теоретичних проблем патристики і ще рідше - неоплатонізму.

Таким чином, у дисертації виділяється п'ять періодів вироблення підходів до вивчення означеної проблеми: а/ патристичний (III-УШ ст.); б/ схоластичний (IX - XIV ст.); в/ гуманістично - просвітницький (XV- XVIII ст.); г/ період нового часу (XIX - поч. XX ст.); д/ сучасний (з 20 -х рр. XX ст.).

Відаючи належне теоретичній і практичній значимості проробленого щодо розглядуваної проблеми, все ж слід зазначити, що ряд важливих її областей вимагає більш глибокого і системного дослідження. Зокрема, в релігієзнавчій літературі мало розглядалися генеза й еволюція неоплатонічних ідей. Через незадовільні темпи перекладу пізньоантичних пам'яток власне не ставилося завдання розробки узагальнюючих праць з неоплатонізму і патристики, не кажучи вже про спроби вичленення й аналізу елліністичної філософської традиції у ранньохристиянському вченні. Оскільки основні напрямки і сфери спадкоємності між неоплатонізмом і східною патристиккою не знайшли свого висвітлення в науковій літературі, не став об'єктом належного дослідження і вплив пізньоантичної думки на ранньохристиянську. Все це дає підстави зробити висновок, що проблема зв'язку неоплатонізму і східної патристики сьогодні потребує свого всебічного і об'єктивного вивчення.

У другому розділі - "Основні тенденції релігійно-філософського розвитку в перехідну епоху від античності до середньовіччя" - досліджується суперечливий процес еволюції та зв'язку релігійних вірувань з ідеалістичними течіями зазначеного періоду. Обґрунтовується думка про те, що пізньоантичний політеїзм поступово трансформував у бік монотеїзму, свідченням чого стали явища диференціації, теокрасії та централізації, які поставали на тлі формування імператорського культу, розквіту містицизму, месіанських, есхатологічних, хіліастичних та інших ідей в рамках

язичницького синкретизму. Проте дати поглиблене теоретичне осмислення гострих проблем суспільного розвитку могла лише філософія, а не офіційна релігія.

Перший параграф - "Традиції богошукання в давньогрецькій філософії" - простежує специфіку багатовікового процесу обґрунтування ідеї єдиногобожжя в філософській думці Еллади від орфіків до неопіфагорейців включно. Відпочувавшись від міфології, антична філософія ще довго оперувала її ідеями і, реагуючи на вимоги часу, стала головним виразником тенденції богошукання. Особливо помітну роль в "очищенні" релігійних форм відіграв містицизм, конфлікт якого з раціоналізмом був відображенням конфлікту старих і нових богів.

Чи не вперше проблема обґрунтування богословських питань (про природу божественного начала, про долю світу, про відношення духу до Божества тощо) піднімається в езотеричному вченні орфізму, богословська система якого з її орієнтацією на єднання людини з божественним началом набула монотеїстичного характеру. В дисертації зазначається, що на грецькому ґрунті орфізм став першою релігією спокути і, водночас, - провідною формою передфілософії.

В роботі простежуються три періоди розвитку богошукацької тенденції в історії античної філософії доплотинівської доби: а/ споглядальний (від мілетців до Анаксагора); б/ аналітичний (Сократ, Платон, Арістотель); в/ догматичний (від стоїків до неопіфагорейців). Уже в перший період, зосереджуючись на проблемах космології, філософи цікавилися питаннями основ буття (Абсолютного буття), яким є Бог. Цей інтерес неминує мав привести їх у контакт з богословським мисленням. **Тому** грецькі філософи й надалі черпали питання та відповіді на них із сфери релігії. Автор показує безпідставність офіційної в минулому тези про атеїстично-матеріалістичний характер ранньої грецької філософії, яка насправді, з позицій зростаючого містицизму, була стурбована пошуками субстанції всіх речей.

На основі аналізу філософських джерел у роботі з'ясовується внесок представників античної філософії в обґрунтування монотеїстичної тенденції. Акцентується увага на висновках, які стали своєрідним передвідчуттям християнського богослов'я: безсмертя душі й ідея спокути (орфіки, мілетці, Піфагор), теургія (мілетці), єдиногобожжя (Ксенофан, Парменід), Логос (Геракліт) тощо. Відображенням пошуків мислителями субстанції всіх речей стали "Боговода" Фалеса, "Вогнелогос" Геракліта, "Речочисло" Піфагора, "Космобог" Ксенофана тощо.

Після сократівського повороту філософія "зводиться" з неба на землю і звертається до людини, її стосунків з Богом. З цього часу в ній

домінує філософський монотеїзм, тому її рух у бік монотеїстичної релігійності прискорюється. Особливо значний внесок у розробку цих проблем зробив Платон (вчення про дуалізм ідеального і телесного, передвідчуття неоплатонівської тріади, гріхопадіння душі і її очищення через Ерос як стан особливого містичного ентузіазму, зречення себе і прагнення до безсмертя). Саме платонівська філософія стала основним підготовчим ступенем до християнства. У цьому плані абстрактний монотеїзм Арістотеля з його холодним і байдужим Богом означав лише причетність людини до безсмертя і став доповненням до "теології" Платона.

В добу еллінізму відбувається переробка і пристосування до нових умов успадкованого запасу знань. Через етику стоїцизму філософія набуває релігійного пафосу, наближається до релігії, сама стає "істинною" релігією. Проте надалі індивідуальна етика поступається релігійному настрою, тому визначальною рисою ідеалістичної філософії пізньої античності стає сакралізація, домінування релігійних інтересів.

Основним знаряддям сакралізації виступає платонізм, ідеї якого проявляються у вченні еллінізованого іудаїзму (Філон) та неопіфагорейзму. На цьому етапі антична думка здійснює обґрунтування понять трансцендентного й іманентного Божества, екстазу й еманациї, Першоєдиного й дуалізму Бога та матерії тощо. Філософія тепер постає як відповідь на потреби мас у авторитеті й догмі і все більше впадає в містику. Тому теоретичне обґрунтування ідеї монотеїзму виразниками богошукацької тенденції було відображенням подальших релігійно-філософських пошуків мислячим духом античності.

Найяскравішого вияву ця тенденція набуває в неоплатонічному універсалізмі, аналізу якого присвячений другий параграф - "Неоплатонічний етап сакралізації пізньоантичної філософії". В дисертації показується, що, за умов посилення містицизму, постання знаменитого античного синтезу, який виступив остаточним зведенням грецької мудрості, було закономірним. Не випадково він започаткувався саме в Александрії, де пересікалися вся культурні впливи античності.

Дослідження наголошує, що, синтезуючи попередні уможлядні вчення Еллади й Сходу, неоплатонізм виходив із багатовікової богошукацької традиції в античній філософії. Його джерелами можна вважати вчення орфіків і піфагорейців, філософію Парменіда й Анаксагора, ідеї Платона й Арістотеля, системи стоїків і Філона, східні культури й герметичні тексти тощо. В роботі висвітлюється еволюція феномену неоплатонізму, розглядається внесок його найвидатніших представників, аналізується його антихристиянська полеміка і причини поразки.

Як видно зі змісту дисертації, головний внесок у розробку

неоплатонізму вніс його фундатор Плотін із Нікополя. Беручи далеко не всього Платона, він піддає його досить складній теоретичній обробці й реконструкції. Водночас вихідною точкою для Плотіна стала ідея Блага чи Добра (Єдиного), до якої Платон тільки наблизився. Система лікополітанця, в якій блискуче примирені суперечності містико-ідеалістичної і логіко-раціоналістичної побудов, із самого початку постає як сакралізована філософія чи, швидше, теософія. Щоб на рівних боротися з християнством, неоплатонізм сам мав стати релігією. Тому філософія тут найтісніше зливається з теологією і, таким чином, теологізується.

Підкреслюється, що початком всього існуючого Плотін вважав першу "іпостась" - просте Персонало, Єдине (Ен), воно ж - Бог. Мислитель доводить до крайніх меж думку про його трансцендентність і понадсвітність. Ця замкнута в собі самодостатня єдність, що недоступна для розуму й пізнання, є позитивне "ніщо", не має назви і, як Бог, випадає з думки. І все ж, намагаючись визначити Єдине, Плотін обґрунтовує катафатичне й апофатичне богослов'я.

Автор "Енеад" розвиває думку про еманацию ("випромінювання") з Єдиного надлишку його досконалої повноти. Наголошується, що безпосереднім творінням Ен постає друга "іпостась" - чистий Ум (Нус) як вічна думка вічного Бога. Граючи роль Логоса (Розуму) філонівської та християнської філософії, Нус лише теоретично є складним. Тому, як досконалий, він еманує третю "іпостась" - Душа (Псюхе), яка споглядає його так само, як він - Єдине. Належачи водночас до божественного й чуттєво-пізнаваного світів, Душа нижчою частиною "виливається" на множинність окремих душ і, таким чином, творить видимий світ за образом і подобою ідей (форм) умоспоглядального світу, тобто "формує" матерію.

Найнижчим шаром буття чи небуття є невизначена і без'якісна матерія, де світло, послаблюючись, губиться в темряві. До неї Плотін зводить усе зло, ґрунтуючи на негативних визначеннях матерії свою теодіцею. Зазначається, що на основі попередньої філософської традиції Плотін розробляє містичну теорію світотворення як процесу падіння душ. Він наголошує, що вища Душа до свого "шляху вниз" (еманації) споглядала Нуса й Першоїістоту, доки за необхідністю і, водночас, через власну гордість не спустилася в тіло.

Захоплена нижчими силами, душа впала в небуття і перебуває в тілі як у в'язниці, проте справжньою сутністю людини є вища Душа, яка причетна до божественного світу. Тому Плотін вважав за необхідне зруйнувати зв'язок душі з тілом, щоб повернути їй втрачену свободу й чистоту. Цей етико-релігійний "шлях угору" (ідеалізація) проводить душу через усі сфери в порядку, протилежному еманации.

На шляху душі до Бога Плотін виділяє три стадії: катарсис, феорія і екстаз. Відносячи екстаз до області містичного езотеризму, Плотін проводить думку, що задля досягнення істини необхідно відмовитись від мислення. Тому, лише позбувшись пристрастей і зрікшись себе, душа досягає богоуподібнення і обоження, зливається в любові з Першоєдиним. Наголошується, що об'єкта прагнення людини Плотін вбачав не поза нею, а в ній самій, тож кожен міг відшукати його. Це означало, що пізнання Бога вважалося тотожним самопізнанням. Оскільки ж остаточне єднання з Богом можливе лише після смерті, остання розглядається не як зло, а як звільнення від зла, як благо.

В дослідженні відзначається внесок послідовників Плотіна в розробку неоплатонізму: релігійно-етичні настанови, аскетика, загальні поняття, очищена "філософська" релігія (Порфирій), реформа коментаря, ускладнення ієрархії, теорія теургії, поєднання містики з математичними "субстанціями" (Ямвліх), "одухотворення" релігії містикою, солярна теологія, принципи екзегези (Юліан), поєднання містики з логікою, систематизація вчення, тріадична система (Прокл) тощо. Підводиться думка, що модернізувавши віру, неоплатоніки прийшли до усвідомлення численних богів як проявів єдиного вселенського Бога.

На сторінках дисертації відображається драматизм боротьби неоплатоніків проти "першого ворога" античної культури - християнства. В той же час наголошується, що протистояння переросло в "діалог" двох систем, які єднала схожість в догматико-релігійних началах, спільність мети (повернення людини до Божества) і т.п. Завдяки цьому неоплатонізм став містком, через який освічені язичники перейшли в християнство. І хоча античні мудреці не піднялися до християнського розуміння Бога, проте, узагальнивши результати їх духовних пошуків, неоплатонізм виробив систему засобів філософського обґрунтування теології монотеїзму, якою змогло скористатися християнство.

Третій параграф - "Східна патристика як фактор забезпечення культурно-філософської спадкоємності" - має об'єктом дослідження той аспект історії становлення й еволюції вчення східних отців церкви, в якому обґрунтовуються принципи ставлення християнства до філософської спадщини античності.

В дослідженні з'ясовуються зміст і сутність поняття "патристика", обґрунтовується специфіка її функціонування на Сході, виділяються три періоди її розвитку (ранній, класичний, пізній), визначаються відмінності між ними. Підкреслюється, що вже в перший період богословами (апологетів, ересіологів, катехізаторів) було визначено коло проблем, над якими й надалі працювала святоотцівська думка. Причому, незважаючи

на всю свою непослідовність, представники патристики так чи інакше апелювали до античної мудрості, опиралися на її положення при обґрунтуванні богословських концепцій.

Водночас у дисертації виділяється кілька напрямків патристики, що різнилися мірою успадкування філософських ідей. Оскільки ж це зумовлювалося походженням та соціально-політичною орієнтацією отців, прихід у християнство освічених греків (александрійці, каппадокійці, антиохійці) активізував процес офілософствування богослов'я. А найсприятнішою для отців філософською течією, як це показано в роботі, виявився неоплатонізм, завдяки ідеям якого поступово вдосконалювалася споруда патристичного вчення. Криза античного раціоналізму сприяла розвитку патристики, яка черпала енергію в містиці.

Дисертант підкреслює прагнення отців розглядати античну філософію як мудрість нижчого порядку, порівняно з християнством. Проте якщо опозиційні плебейські кола на цій основі виражали упередженість і культурний негативізм, у середовищі поміркованої знаті обґрунтовується спадкоємна лінія між релігійно-філософським вченням еллінізму й християнством, що аргументувалося лінійною концепцією часу в останньому. Як діти античного суспільства, отці класичного періоду не могли в своїх зусиллях, спрямованих на його християнізацію, не скористатися вищим досягненням античності - неоплатонічною філософією.

Найактивніше цієї позиції дотримувались Ориген, Василій Великий, Григорій Ниський, Григорій Богослов, Псевдо-Діонісій Ареопігита його пізніші коментатори. Завдяки цьому представники провідних теологічних шкіл (насамперед Александрійської) змогли охопити християнське вчення в форму філософської системи, викласти істини одкровення мовою, знайомою жителям Середземномор'я, що сприяло його подальшому прийняттю освіченою частиною язичницького світу.

На ставлення отців до філософії суттєво вплинув аскетизм, який зумовив їх апеляцію до неоплатонічної містики (вчення про еманацию, екстаз, містичне осягнення божественних сутностей і т.п.). В процесі освоєння неоплатонічної спадщини виділяється особлива роль "Ареопігитик". Нарешті, в добу пізньої патристики за допомогою неоплатонічної філософії отці систематизували й витлумачили церковне вчення.

В дисертації показується, що в підходах отців до філософської спадщини часом проявляється схематизм і прагматизм, спрощення і вульгаризація, але саме східна патристика надала християнству здатність до теоретичних побудов. В той же час філософія нової релігії склалася в цілісну систему завдяки неоплатонізму, який сконцентрував у собі все найцінніше, що було вироблене греко-римською духовністю, і з виділенням якого з патристики остання б просто розпалася.

У третьому розділі - "Неоплатонічна тріадологія і тринітарне вчення в ранньому християнстві" - здійснюється порівняльний аналіз основних аспектів онтологічного вчення в пізньоантичному синтезі й східній патристиці. Оскільки найбільш освічені і далекоглядні богослови першими зрозуміли необхідність оволодіння всім арсеналом язичницької культури, в патристичній літературі часом спостерігається надзвичайне переплетіння старої форми з новим змістом. Насамперед це стосується вчення про буття Бога-в-собі (тобто троїчного Божества).

Перший параграф - "Абсолютне Першоначало і безначальний Бог-Отець" - присвячений розкриттю змісту східнопатристичного вчення про Бога та з'ясуванню міри впливу на нього неоплатонічного поняття Єдиного. В дисертації зазначається, що хоча неоплатоніки й отці однаково визнають факт єдності Божества, три іпостасі розрізняються за властивостями, якостями, функціями та проявами (звичайно, їх розділення є умовним і допускається задля проведення дослідження).

В роботі простежуються поняття одиничності і трансцендентності Бога, його єдності і простоти, незмінності і вічності, духовної, світлової, творчої і благої "природи", досконалості і неподільності тощо. Доводиться, що саме в філософсько-неоплатонічних термінах східні отці знаходили аналогічні форми для свого піднесеного уявлення про Бога. Пункт за пунктом у роботі відбувається співставлення поглядів філософів і теологів з даного питання, і це свідчить про те, що теологи схвально сприймали неоплатонічні ідеї про надсущє Божество. Іноді отці відтворювали навіть формулювання філософів.

В дисертації показуються й відмінності в поглядах неоплатоніків і отців церкви на природу Божества: а/ субординаціонізму неоплатоніків протистояв координаціонізм отців; б/ замкнуте в собі Єдине не тотожне Богам, що управляє світом; в/ метафізичне Першоначало є абстрактним Божеством, тоді як християнський Бог - жива самоусвідомлююча особистість; г/ еманация в ученні Плотіна різниться від ідеї творіння в отців; д/ неоплатонічний Бог байдужий до світу, тоді як християнський Бог - це насамперед Любов.

Незважаючи на це, в дослідженні обґрунтовується думка, що в основі двох систем була божественна істота з близькими властивостями й ознаками, завдяки чому неоплатоніки схилялися від пантеїзму до теїзму, а позиція Плотіна легко могла бути витлумачена як релігійний монотеїзм. До того ж, і тут, і там перша істота народжує другу.

Другий параграф - "Перше коло еманации і втілений Логос" - має об'єктом дослідження серцевину тринітарного вчення в патристиці - вчення про другу іпостась Бога-Сина. Звертається увага на те, що космологічне

поняття про Логоса (Геракліт, Сократ, стоїки, Філон) вже апологети перенесли з філософії в богослов'я, розвинувши вчення про Христа як втілене Слово. Проте уявлення перших отців про Сина були ще нечіткі й суперечливі.

Лише Плотін забезпечив учення про Ум як посередника всією необхідною аргументацією. Не випадково в тлумаченні Логоса Оригеном помітна його вражаюча залежність від лікополітанця (благість, вічність, субординаціонізм тощо). Очевидне наслідування Оригена Плотіну і в пунктах вічного іпостасного породження Сина як актуалізації енергії Отця, творення через нього Богом світу. І хоча деякі ідеї Оригена згодом відкинуті церквою, але він мав великий вплив на східних отців.

В дисертації підкреслюється, що в період тринітарних і христологічних суперечок на різні аспекти вчення Оригена (а значить, і освоєного ним неоплатонізму) опиралися і православні, і еретики. Так, Афанасій і Арії розійшлися в "йоті", яка відображала відмінності на грецькій мові понять "єдиносутність" і "подобосутність". Конфлікт каппадокійців з Євномієм теж був зумовлений розбіжностями в тлумаченні тринітарної теософії Плотіна, розуміння ним співвідношення іпостасей. Відкидаючи ересі, отці використовували неоплатонічний механізм, наповнюючи, таким чином, християнське богослов'я філософським змістом.

Дослідження наголошує, що й дискусія щодо можливості зображення Христа засобами мистецтва теж ґрунтувалася на неоплатонічній аргументації. Саме на висновки Порфирія, Ямвліха і Юліана про зображення на іконі як першообраз, з якого знімається образ, опиралися Псевдо-Діонісій, християнська іконографія і прибічники іконошанування. Нарешті, філософсько-неоплатонічний зміст носять міркування про Сина у Максима Сповідника й Іоана Дамаскіна.

В дослідженні відзначаються й відмінності між неоплатоніками й отцями в тлумаченні другої іпостасі: а/ непередвизначене Єдиним буття Ума суперечить простоті Єдиного, тоді як у Трійці - конкретна єдність із єдиною природою; б/ у Плотіна друга іпостась нерівночасна першій, в християнстві ж немає ні меншого, ні більшого; в/логічна складність Ума неспівставляювана з подвійною природою Сина; г/ абстракції в неоплатонізмі протистоїть Син у християнстві - конкретна божественна особистість; д/ на відміну від Сина Ум знає тільки ідеальний світ.

І все ж, пом'якшуючи нежиттєвий характер неоплатонічної логології, отці пристосували її ідеалістичні конструкції для своїх церковних цілей. Це полегшувалося тим, що обидві системи передбачали тотожний вихід до наступної іпостасі.

Третій параграф - "Світова Душа і Дух Святий" - подає порівняльний

аналіз неоплатонічного і східно-патристичного підходів до третьої божественної іпостасі. З платонізму, де вона була найповніше обґрунтована в період античності, ідея духовної субстанції проникла в апологетику. Правда, питання сходження Духа та його благодаті в східному християнстві розроблялося менш активно, ніж христологічна проблематика.

Починаючи з Оригена, відчутний вплив на святоотцівське вчення про Святого Духа справляє неоплатонічна концепція Світової Душі (ідеї божественної природи і участі в творінні, подання життя і передачі благодаті тощо). На основі неоплатонізму виробляється оригенівський субординаціонізм, якого часом дотримувався Григорій Ніський. Майже дослівно цитує визначення функцій Душі Василій Великий. Аналіз засвідчує, що в IV ст. неоплатонічні й патристичні ідеї так тісно перепліталися, що часом важко було розрізнити філософську спекуляцію і релігію.

Автор також відзначає розходження двох систем: а/ між складовими тріади, на відміну від Трійці, немає рівності; б/ Дух тісніше поєднаний з Трійцею, ніж Душа з тріадою; в/ властивості Душі й Духа неоднакові; г/ різне їх ставлення до світу; д/ Бог у християнстві троїчний за природою, а не в силу необхідності відкривати себе світу.

Звичайно, абсолютної тотожності й не могло бути, інакше неоплатонізм став би християнством. Проте розроблюване Плотіном вчення про тріаду і, зокрема, душу, було настільки співзвучне християнській доктрині Трійці, що його субординаціонізм легко міг бути перероблений в координаціонізм. Варто було божественне відокремити від світу, який воно проникає, і поставав теїзм, єдиний Бог у християнському розумінні єдиногобжжя. При цьому онтологія відривалася від космології і зводилася до чистої теології. Не вистачало тільки осмислення ідеї співвідношення Абсолюта зі світом.

У четвертому розділі - "Обґрунтування космології та антропології в неоплатонізмі і патристичній філософії" - розкривається проблема тлумачення отцями церкви ідеального і чуттєвого світів і роль у цьому процесі засобів неоплатонічної філософії. Аналізується патристична космологія й антропологія, погляд богословів на природу неба, землі й людини, де навіть у деталях простежується залежність християнської філософії від неоплатонічної.

Перший параграф - "Буття і небуття" - з'ясовує ідею співвідношення "небесне - земне" і сходження від духовного до матеріального (рух духовного начала вниз), яка була спільною для космології неоплатонізму та патристики. Зазначається, що отці виходили з ідеї творіння Богом ідеального і чуттєвого світів з "нічого", а неоплатоніки - з "матерії", яка

хоча й вічна, але тотожна "небуттю". Правда, на думку отців, Бог (=буття) спочатку творить "ніщо" (=інобуття), а потім з цього "ніщо" творить матерію разом із формою.

Під впливом неоплатонізму Ориген у своїй "космічній" концепції розвиває ідеї одухотвореності небесних світил, світових циклів, багаточисленних світів і т.п. Еллінізуючи християнство, він вносить у патристичну філософію відтінок язичництва. Надалі асиміляцію неоплатонізму здійснює Григорій Ніський, який поєднує оригенівську ідею вічності світу з есхатологічними й хіліастичними тенденціями. Проводиться думка, що, намагаючись узгодити проблему божої благості і походження зла в світі, отці опиралися на дві ідеї Плотіна: а/ зло є несуттєве; б/ зло є недостатність добра. Поділяючи думку про несубстанційність зла, філософи й отці пов'язували його з матерією (=кайдани духа). Тому в позбавленні добра винні самі люди, Бог же напускає зло заради блага.

Підкреслюється, що в дусі платонізму отці саме божественній благості приписували творіння світу (^еманація в неоплатонізмі). При цьому вони не тільки активно запозичували плотинівські терміни ("витікання", "випромінювання", "благоухання" тощо), але так само вживали їх у метафоричному значенні. Обґрунтовується думка, що християнському вченню про створення Богом світу з нічого не суперечило неоплатонічне вчення про еманацию світу з Єдиного, якщо під "творінням з нічого" розуміти еманацию матерії з Єдиного.

Опираючись на неоплатонівську ієрархію буття, систематизовану Ямвліхр.і Саллюстієм, отці збагачують вчення про небесну і церковну ієрархію. А Псевдо-Діонісій, відтворюючи систему Прокла, переносить у християнство тріадологічний принцип. Так, завдяки ідеям неоплатонізму, закладався філософсько-світоглядний фундамент християнської релігії. При цьому в антропології ствердилася думка, що завдяки пронизанності Духом (Душею) тіло людини є прекрасним і має власне життя.

Другий параграф - "Психічна антропологія" - розглядає духовне начало в людині з точки зору східних отців церкви. Зазначається, що провідними тут є ідеї безсмертя і майбутньої долі людства.

Підкреслюється, що вперше на античному ґрунті про потойбічне життя голосно заговорили орфіки. Майже християнські уявлення про безсмертя душі характерні для неоплатонізму, на спіритуалізмі якого будували свої теоретичні розробки отці церкви. На основі неоплатонічного вчення про передіснування душ розробляють ідеї про їх вічний круговорот та досвітове падіння Ориген, Євагрій і Дідім. Перший, як і Плотін, вважає, що єднання з вищою істотою вимагало максимального напруження, на яке духи виявились нездатними, тому при ослабленні цього напруження вони

відпали від Бога, віддалилися від божественного споглядання, звернулися до гіршого і стали душами. Критикуючи оригенізм, Максим Сповідник стверджує співіснування душі й тіла, проте сам він не уник платонівських ухилів (ідея "логосів").

Пізньюантичні філософи розглядали земне життя як тимчасове, як випробування для душі, ув'язненої в тілі. В основі їх поглядів з цього питання лежать близькі до християнських ідеї падіння і гріховності, які під впливом Плотіна обґрунтовують Ориген та каппадокійці. Через гріхопадіння здійснилося зло, душа віддалилася від Бога, вважали отці. При цьому неоплатонічний погляд на природу і склад людської душі став найважливішою передумовою психічної антропології в патристиці. Саме під впливом Плотіна богослови розмежовують вищу й нижчу душу, пристрасті, вважаючи, що останні шкодять діяльності розуму.

Суттєвий внесок у християнську антропологію роблять під впливом неоплатонізму Немесій Емеський (неоплатонічне розуміння пристрастей і апатії), Ісаак Сірін (антагонізм душі й тіла). А філософствуючий Ориген навіть розвиває відкинуті церквою ідеї анамнесису і метемпсіхозу. Тому ідея відплати після смерті розвивається в неоплатонізмі й християнстві, хоча вона й по-різному усвідомлювалася.

Третій параграф - "Соматична антропологія" - розглядає проблему святоотцівського тлумачення тілесної природи людини. Обґрунтовується думка, що всі ключові положення "соматичної" антропології в східній патристиці несуть на собі відчутні сліди впливу пізньюантичної (насамперед неоплатонічної) традиції.

Вже у вченні Оригена про тричасний склад людини (дух, душа, тіло) простежуються неоплатонічні ідеї. У своєму трактаті "Про природу людини" широке знайомство з неоплатонічною філософією виявляє Немесій Емеський, який бере з філософії все те, що знаходить згідним з християнством. Великий потяг до неоплатонічних ухилів Оригена виявляє Григорій Ніський, серцевину філософії якого складає антропологія.

Зазначається, що ключовими для патристичної антропології були ідеї створення людини Богом, що символізувало примат духу над матерією, гріхопадіння, що було зумовлене нерозумним вибором людини, відпаданню останньої від божественної благодаті і входження в зло, а також спокутування тіла як умови для обоження тощо. Особливо великий внесок у патристичну антропологію роблять "Ареопагітики", в яких христологія поєднується з пантеїстичним світоглядом Прокла. Що ж стосується посмертної долі людини, то, зачіпаючи її, Григорій Ніський та Немесій Емеський розмірковують над неоплатонічним вченням про "якості".

Увага до неоплатонізму посилюється серед різних течій у

християнстві в період дискусій богословів з несторіанами, монофізитами та монофелітами, які з різних боків протягували в християнство неоплатонічну форму. Цікаво, що в своїх зусиллях, спрямованих на офілософствування християнства, отці використовували навіть платонівські алегорії ("ліра", "шкіряний одяг", "лабіринт", "печера" тощо). При цьому і язичники, і християни погоджувались, що задля успішного осягнення істини необхідно звільнити душу від тіла, очистити її від чуттєвого. Вважалося, що це можливе за умови повернення душі до Бога, пізнання його нею.

У п'ятому розділі - "Вплив неоплатонічної містики на святоотцівське вчення про богопізнання" - досліджується теорія пізнання в східній патристиці та значення неоплатонівської філософії для її розробки. Підкреслюється, що сама філософсько-християнська гносеологія зводиться до богопізнання, подібно тому, як кінцеву мету життя людини філософи і богослови вбачали у відновленні втраченої нею єдності з Богом, у поверненні душі до нього і злитті з ним. Проте задля досягнення цієї мети душа має пройти складний і тернистий шлях ("шлях угору").

Перший параграф - "Катафатичний метод" - аналізує той спосіб богопізнання, який ґрунтується на піднесенні (співставленні, аналогії) з Богом усіх визначень, які прикладаються до творіння. При цьому простежуються обґрунтовані отцями два способи самовідкриття (одкровення) Бога в творінні і промислі: а/ природне; б/ надприродне. З'ясовується, що саме з аналізу його творіння (світу і людини) можуть бути визначені існування і деякі прояви (енергії, дії) божественного (благість, єдність, любов, одиничність, простота тощо). Підкреслюється, що водночас отці поділяли тезу Плотіна про недоступність сутності (природи) Бога.

Таку думку підхоплює вже Ориген, але особливо ґрунтовно її обстежує Псевдо-Діонісій, який розрізняє в Богові "єднання" (єдину сутність) і "розділення" (численні енергії, сили), що "виливаються" ("випромінюються") з сутності і деяким чином розкривають образ Бога. Тобто, це лише два способи буття Бога. Коли отці говорили, що "є" Бог, вони говорили про його енергії, коли ж говорили, що він "не є" - наближалися до сутності. Слідом за неоплатоніками вони зазначали, що Бог сходить до людини у своїх енергіях, які його з'являють, людина ж підноситься до нього в "з'єднаннях", у яких він є непізнаваним.

Катафатичне богослов'я, на думку східних отців, включає відкриття Бога через схожі образи, ідеї, логоси, імена та інші позитивні предмети і явища матеріального світу, завдяки яким темне стає зримим. Зокрема, Григорій Ніський в полеміці з Євномієм розвиває на основі неоплатонізму ціле вчення про Імена Божі як аналогії, взяті з тварного світу. Цілком

умовні, вони розкривають потенції Бога, залишаючи неіменованою його природу (сутність, Єство). Неоплатонічна концепція позитивних імен поглиблена Псевдо-Діонісієм, який підкреслював, що східці позитивного богослов'я забезпечують лише передпізнання Бога. Більш ефективним є шлях заперечення в Богові невластивих йому функцій.

Другий параграф - "Апофатичний метод" - має на меті розкриття обґрунтованого отцями прагнення людини збагнути й описати Бога через різке протиставлення його світу, тобто через заперечення в Богові визначень, належних творінню. Показується, що оскільки апофатична теологія забезпечує умови для переходу до рівня надзнання, вона неминуче постає перед думкою, яка підноситься до Бога. А філософським змістом апофатика наповнюється в неоплатонізмі.

Виходячи з думки про неможливість пізнання Бога шляхом логічного мислення, отці розглядали негативне богослов'я як засіб, що передує містичному з'єднанню з ним. Черпаючи цю ідею в філософії, отці ніби вливають щедру неоплатонічну кров у вени християнського богослов'я. І хоча при цьому замість знеособленого Божества розумілася особиста присутність Бога, апофатичний метод лікополітанця запозичували Ориген і Євсевій Кесарійський, Афанасій Александрійський і Євагрій Понтійський, інші.

Ще активніше до неоплатонізму апелюють каппадокійці, які в рамках апофатичної розвивають ідеї незбагненності Бога за сутністю, недоступності його визначенню, безначальності, безтілесності, невидимості, невідчутності, ненароджуваності тощо, відстоючи їх у полеміці з аріанами і євноміанами, несторіанами і монофізитами. Класичного вигляду негативна теологія набула в "Корпусі Ареопагітик". Переносячи в патристику методику, розроблену Плотіном, Діонісій доводить перевагу апофатичної теології над катафатичною і висуває цілий набір заперечень атрибутів Бога. Виділяється думка Двонісія про необхідність відкинення всього, що нижче за Бога, задля наближення до невідомого в мороці повного незнання.

В дисертації наголошується, що підготовчими засобами до надчуттєвого і надрозумного єднання з Богом Діонісій розглядав знаково-символічну природу несхожих образів, які впливали на підсвідому область психіки. І як у катафатичному богослов'ї образи пов'язані з іменами божими, так у апофатичній - з його безіменністю. На цій підставі всі міркування про Бога оголошуються гіпотетичними.

Отже, заснована на принципі антиномізму, система позначень у Діонісія вела до висновку, що Бог не є ніяке "що", він є "ніщо". Правда, хоча містичне богослов'я і мало об'єктом Бога непізнаваного, це не

означало агностицизму. Керуючись неоплатонічною методологією, отці спрямовували пізнання на той шлях, який передбачав обоження.

Третій параграф - "Шлях до обоження" - подає панораму містичного руху душі в напрямку до богоуподібнення і єднання з Богом. Залишаючись незбагненим для людського розуму (раціонального пізнання), Бог "відчувається" в процесі таємничого "дотикання" до нього, в інтуїтивному (містичному) його осягненні. Відзначається, що головна тенденція містичного досвіду полягає в тяжінні людського духу до безпосереднього спілкування і єднання з Богом, який створює об'єктивні умови для єдності, тоді як суб'єктивний бік цього єднання і є шляхом до обоження.

Дослідження виділяє три головні напрямки містичного досвіду в східній патристиці: а/ абстрактно-спекулятивний (Климент Александрійський, Діонісій Ареопіт); б/ морально-практичний (Ориген, Макарій Великий та інші єгипетські подвижники); в/ етико-гносеологічний (каппадокійці, Ісаак Сірін, Максим Сповідник). У першому увага акцентується на діалектико-логічному рухові знання, кінцевою метою (апофеозом) якого є досягнення в "розумовому" екстазі Бога. Другий основою містичного життя передбачав почуття любові до Бога і вбачав у "чуттєвому" екстазі полум'яне її виявлення. Нарешті, третій напрямком поєднує і поступово примирює гносис і любов.

Водночас зазначається, що цей досвід завжди має спільні риси. Оскільки призначенням земного життя християни, як і неоплатоніки, вважали спокутування гріха. Єдиний засіб цього спасіння, з одного боку, вбачався в умиротворенні тіла через утримання і подвижництво, а з другого, в піднесенні самої душі до Єдиного, через споглядання і захоплення, заради найтіснішого єднання з ним. Це дало можливість святоотцівській теології запозичити в неоплатонізмі навіть основні етапи містичного повернення душі до Бога (катарсис, фотісмос, феорія чи телейосис). Вони увічувалися проникненням у таємницю божественного життя, яке здійснювалось через екстаз (зречення свого "я", своєї індивідуальності, розчинення споглядаючого в тому, що споглядається).

На шляху до спокути душа має пройти процес очищення від чуттєвих пристрастей, тобто позбутися впливу тіла. Вже платоніки пропагували презирство до тіла, байдужість до життя і всіх зовнішніх благ, найрізноманітніші поміркованості. Надалі і Плотін, і отці вважали, що самовдосконалення досягається шляхом аскези і виховання добродетелей. Звільнившись від тварного, душа прилучається до нетварного. Далі йде звільнення ума шляхом його просвітлення гносисом, тобто світлом божественних істин. Засобами спрощення ума є смиренномудрість, молитва, споглядання небесної Краси, захоплення

Любов'ю тощо. В східній патристиці, як і в платонізмі, ці енергії випромінюються в ієрархію, через яку і відкривається Бог. Підкреслюється, що провідною ідеєю східної патристики стала обґрунтована неоплатоніками ідея піднесення людини до архетипу й істини за допомогою образу. Ще значнішим є вплив Плотіна на святоотцівські міркування про Любов як гносеологічний принцип, що є виразом прагнення душі до богоуподібнення.

Обґрунтовується думка, що роздуми отців про природу богопізнання є християнізованою адаптацією ідей Прокла. Співзвучний ранньохристиянським уявленням, голос релігійно налаштованої душі, який звучить в "Еннеадах", знайшов немало відгуків у патристичній літературі. Зокрема, неоплатонічні міркування були ніби компендіумом, з яким отці церкви узгоджували свої судження стосовно молитви, вважаючи, що в стані молитовного екстазу людині відкривається реальність майбутнього життя.

Східні отці поділяли думку Плотіна, що, оскільки третій етап богоуподібнення (феорія) не піддається раціональному осмисленню, процес пізнання слід перевести у сферу надчуттєвого і надрозумного досвіду. При цьому вважалося, що незбагненне єднання з Богом можливе тоді, коли світло одночасно є і темрявою. На цих висотах абстракції ум завмирає в таємничій безмовності і починає безпосередньо осягати Божество. Тут під впливом неоплатонічної теософії патристична гносеологія неминуче приходить до свого логічного завершення: вище знання досягається за допомогою відмови від будь-якого знання, а ствердження здійснюється через заперечення.

Богоуподібнення і єднання з Богом забезпечують обоження, котре відбувається в стані надрозумного екстазу, вчення про який отці в деталях запозичили у Плотіна. Опис у них екстатичних станів копіює неоплатонічні уявлення. При цьому, наголошуючи на безкінечності процесу обоження, який продовжується в потойбічному житті, отці розуміли "небесну" мандрівку душі як мандрівку "внутрішню". Тому в руслі неоплатонічного вчення про майбутню участь душі вони і смерть розглядали як благо, початок вічного життя, з яким пов'язувалося вчення про апокатастасис (Ориген, Григорій Ніський) тощо.

В дисертації наголошується, що близькість релігійного пафосу неоплатонізму поглядам християнських містиків (при наявних відмінностях у змісті вчень) зумовили поступове зближення позицій язичницьких філософів і християнських богословів. Основними пунктами їх пересікання стали вчення про влаштування Всесвіту, божественний промисел, еманцію, надчуттєвий і чуттєвий світ, безсмертя душі, відплату в потойбічному світі,

богопізнання тощо. Причому, мала місце не просто адаптація античної філософії до християнського середовища, а її переробка (християнізація), здійснювана зусиллями отців церкви. Стародавня мудрість в особі неоплатонізму була полонена християнством і тим завершила свою історичну місію. Саме в такому вигляді християнство було пронесене по планеті.

У висновках підводяться підсумки дослідження, окреслюються перспективи подальшої наукової розробки зазначеної проблематики, пропонуються практичні рекомендації, даються відповідні оцінки.

На основі аналізу процесу взаємодії неоплатонізму й східної патристики встановлено, що саме завдяки освоєнню основних принципів, ідей і методів пізньоантичного синтезу отці церкви змогли підняти богослов'я до рівня стрункої, філософськи аргументованої системи. Це освоєння стало можливим, тому що неоплатонічна філософія, як закономірний підсумок багатовікового античного філософствування, сакралізувалася і впритул наблизилася до догматики монотеїстичної релігії. Показується, що неоплатоніків та отців церкви поєднувала схожість головних положень їх вчень, переконаність у тому, що вищою метою життя є повернення людини до Бога, злиття і перебування з ним.

Доведено, що домінуючою рисою перехідного періоду від античності до середньовіччя була не конфронтація "антагоністичних" релігії і філософії, а їх поступовий рух в напрямку до діалогу. Констатується, що свідченням зближення неоплатонізму й християнства стали процеси теологізування пізньоантичної думки і філософствування релігії одкровення, що спричинили до формування християнізованого неоплатонізму. На Сході вперше в повній мірі це проявилось в творчості каппадокійців, автора "Ареопагітик" і Максима Сповідника.

В результаті християнство виявилось здатним адаптуватися до будь-якого середовища, а античність стала тією "золотою ланкою", яка поєднала всі наступні покоління. Оскільки ця античність саме в християнізованому вигляді увійшла в подальшу культуру, робиться висновок, що утвердження в Середземномор'ї християнства стало однією з найбільших світоглядних революцій в історії людства.

Дослідження дає змогу поглибити аналіз православного вчення, використання богословами філософської аргументації, що сприятиме подальшому вивченню культурно-історичної місії християнства.

Основні положення дисертації відображені в наступних публікаціях:

1. Мозговий І.П. Неоплатонізм і християнство: Монографія.- Суми: Вид-во "Козацький вал", 1997.- 216 с.
2. Мозговий І.П. Место культурного наследия прошлого в религиозно-идеалистической программе "духовного возрождения" России (XIX- начало XX в.) //Проблемы религии и атеизма: Вып.27. - К.: Либідь, 1991.-С.106-112.
3. Мозговий І.П. "Монотеїстична" тенденція в пізньоантичному язичництві//Українське релігієзнавство. - № 4.- Київ, 1996. - С.56-61.
4. Мозговий І.П. Філософ на троні // Людина і світ. - 1997. - № 1. - С.16-19.
5. Мозговий І.П. Александрійська муза // Людина і світ. - 1997. - № 4. - С.29-32.
6. Мозговий І.П. Взаємодія релігійного чинника та політичної культури за умов зміцнення незалежності України // Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Політична культура та політичні партії України: Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. - Т.6. - К., 1997. - С.117-121.
7. Мозговий І.П. Ісихастська редакція неоплатонізму на Україні (XIV-XV ст.) // Філософські пошуки. - Вип.Ш. Людина та її дійсність: філософсько-антропологічні дослідження. - Львів-Одеса: Софі(о)-Центр Європи ,1997.- С.133-138.
8. Мозговий І.П. Проблема культурного синтезу в неохристиянстві // Творчість Ігоря Северяніна в контексті культури срібного віку. - 4.1. "Срібний вік" як явище культури (філософія, культурологія, мистецтвознавство). - Дрогобич, 1997. - С.37-42.
9. Мозговий І.П. Теософія Плотіна як переддень християнської філософії // Вісник Київського університету: Серія "Філософія.Політологія".- Вип. 26.-К.: Київ.ун-т ім.Т.Шевченка, 1997. - С.64-74.
10. Мозговий І.П. Православ'я і філософська думка на Україні доби козаччини (XVII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. - Київ-Запоріжжя, 1997. - С.217-226.
11. Мозговий І.П. Любов як морально-гносеологічний принцип у вченні неоплатоніків і отців церкви // Гуманізм і моральність: Екзистенційні виміри.- Львів: Край , 1997. - С.91-97.
12. Мозговий І.П. Апофатичний метод богопізнання в платонізмі і ранньохристиянській філософії // Лінгво-філософські аспекти гуманітарної освіти.- Суми: Ред.-вид. відділ СДПІ, 1998. - С.92-99.
13. Мозговий І.П. Генеза та еволюція естетичних ідей у ранньому християнстві // Методологічні проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПІ. - Дрогобич, 1998. - С.45-55.

14. Мозговий І.П. Формування і поширення на Україні ісихастської редакції неоплатонізму (XIV-XVII ст.) //Людина і творчість: гуманістичні вияви.- Вип. VI.- Дрогобич: Вимір, 1998. - С.296-306.

15. Мозговий І. Культурологічна проблематика і антична спадщина в творчості українських полемістів //Філологічні науки: 36. наук, праць. - Суми: Ред.-вид. відділ СДПІ, 1998. - С. 103-108.

16. Мозговий І. Грецький пантеон // Релігієзнавчий словник/ За ред. А.Колодного і Б.Лобовика.- К.: Четверта хвиля, 1996. - С.80.

17. Мозговий І. Міф//Там само. - С.197.

18. Мозговий І. Міфологія//Там само. - С.198.

19. Мозговий І. Монофелітство//Там само. - С.203.

20. Мозговий І. Монофізитство//Там само. - С.203.

21. Мозговий І. Ориген//Там само. - С.225.

22. Мозговий І. Тартар//Там само. - С.330.

23. Мозговий І. Тертулліан Квінт Септімій Флоренс//Там само. - С.337.

24. Мозговой И.П. Проблема творческой свободы в раннем христианстве //Гуманизм. Людина.Свобода.- Дрогобич, 1991.- СІ 16-118.

25. Мозговой И.П. Человек в философии Плотина и Оригена // Гуманизм. Людина. Культура. - Дрогобич, 1992. - С. 192-193.

26. Мозговой И.П. Философская "подготовка" христианства: Плотин о душе//Дух, душа, человек : Истоки и поиски. - Ч.І. - Сумы, 1993. - С.54-55.

27. Мозговой И.П. Гармония веры и знания как идея александрийцев // Духовна діяльність та її специфіка. - Ч.І. - Запоріжжя, 1993.- С.37-38.

28. Мозговий І.П. Неоплатонічний синтез і вітчизняна філософія // Українознавство і гуманізація освіти. - 4.2. - Дніпропетровськ: ДДУ, 1993. - С.122-123.

29. Мозговий І.П. Проблема духовності людини в творчості Івана Вишенського // Відродження України: проблеми і перспективи.-Кіровоград, 1993. -С.76-79.

30. Мозговий І.П. Захарія Копистенський і традиція античної духовності на Україні // Національна філософія : сучасне, минуле та перспективи. -Харків: ХДУ,1993.-С.179-181.

31. Мозговий І.П. Християнство і антична культура: через конфронтацію до діалогу // Діалог культур і духовний розвиток людини. - К., 1995. - С.160-163.

32. Мозговий І. Почаївський монастир як просвітницький центр (XVII ст.) // Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу. - Тернопіль, 1995.-С.55-58.

33. Мозговий І. Патристична спадщина в творчій діяльності острозьких книжників // Історія релігій в Україні. - Ч.3. - Київ-Львів, 1995. - С.281 -284.

34. Мозговой И.П. Особенности развития философии поздней античности : от живой традиции к наследию // Культурные парадигмы переходных эпох .- Одесса: ОГПУ, 1996. -С.64-67.

АНОТАЦІЯ

Мозговий І.П. Неоплатонічна традиція в східній патристиці. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 - релігієзнавство. - Інститут філософії НАН України, Київ, 1999.

В дисертації аналізується процес становлення ранньохристиянського богослов'я та його філософського обґрунтування представниками східної патристики за допомогою засобів ідейно-методологічного і логіко-концептуального апарату неоплатонізму. Аргументується думка про виключне значення неоплатонічної традиції для перетворення християнства в динамічну конфесію і високоінтелектуальне вчення. Цей вплив простежується шляхом порівняльного аналізу ключових етапів розвитку Універсума в сакралізованій пізньоантичній філософії і філософсько-богословській системі східної патристики.

Ключові слова: ранньохристиянське богослов'я, східна патристика, неоплатонізм, неоплатонічна традиція, Універсум, сакралізована пізньоантична філософія, філософсько-богословська система східної патристики, містичний досвід, отці церкви.

АННОТАЦИЯ

Мозговой И.П. Неоплатоническая традиция в восточной патристике. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.11 - религиоведение. - Институт философии НАН Украины, Киев, 1999 .

В диссертации анализируется процесс становления раннехристианского богословия и его философского обоснования представителями восточной патристики при помощи средств идейно-методологического и логико-концептуального аппарата неоплатонизма.

Характер решения данной проблемы рассматривается на фоне процессов зарождения и развития идеи единого Бога в древнегреческой философии переходной эпохи от античности к средневековью. Исследуются мистические течения указанного периода, которые активизировали процессы дифференциации, теокрасии и централизации культов как предпосылку трансформации мифологических представлений в систему религиозного синкретизма и создали условия для торжества идеи монотеизма. Обосновывается мысль, что в известном смысле историю древней философии можно рассматривать как историю исканий единого Бога.

Величественная система неоплатонизма, зародившаяся в условиях подобных духовных исканий, изображается как явление, отразившее тенденцию перехода эллинистической мысли от богоискания к сакрализации. Доказывается, что это было реализовано через синтез важнейших итогов всех предыдущих идеалистических учений и обоснование программы реформирования греко-римского политеизма с помощью античной философии, ключевые положения которой были заимствованы, переосмыслены и использованы представителями восточной патристики согласно потребностей собственной религии.

Аргументируется мысль об исключительном значении неоплатонической традиции для превращения христианства в динамическую конфессию и высокоинтеллектуальное учение. Это стало возможным благодаря тому, что неоплатоники и отцы церкви по-существу не расходились в своих ценностных ориентациях. В этой связи подчеркивается, что, несмотря на отличия в догматической части их систем (онтологии, логологии, пневматологии), отраженная в раннехристианской философии идея личностного Логоса (Бога-Сына) позволяла не только легко вывести с Первоединого все виды бытия, которое согласно, неоплатонической схеме, разворачивается от высшего к низшему, но и переделать субординационизм в координационизм, а пантеизм - в теизм. Акцентируется внимание на том, что подобное заимствование отцами предыдущих философских идей осуществлялось, несмотря на неприятие ими мировоззренческих ориентиров эллинизма.

Обосновывается мысль, что даже в условиях противоборства эллинистическая философия и христианское богословие шли навстречу друг другу, результатом чего стали процессы теологизирования позднеантичной философской спекуляции и офилософствование раннехристианской теологии. Из исследования видно, что на основе заимствования представителями восточной патристики идей, методов, понятий неоплатонизма формируется христианизированный неоплатонизм как средство обеспечения непрерывности философской традиции.

Влияние неоплатонизма прослеживается путём сравнительного анализа ключевых этапов развития Универсума в саркализированной позднеантичной философии и философско-богословской системы восточной патристики. В диссертации показывается, что, разработав созвучные христианским взглядам концепции "пребывания" (бытия), "восхождения" (эманации) и "возвращения" с инобытия, неоплатоники открыли восточным отцам путь к философскому обоснованию религии одкровения. Причем, тождество наблюдается уже при сравнении неоплатонической триады (Единое-Ум-Душа) и христианской Троицы (Отец-Сын-Дух).

Противопоставление небесного и земного приводило языческих философов и христианских богословов к пониманию мира как результату движения духовного к материальному. Опираясь на принципы неоплатонической космологии и антропологии, отцы церкви придавали смысл земному существованию как результату гармонизации всех видов бытия. Неоплатоники также заложили основы доработанного в христианстве катафатического и апофатического богословия, обосновали концепцию обожения как результата вознесения души в направлении к первоначальному единству. В итоге в богословии сложилась настолько мощная неоплатоническая традиция, что самих отцов, которые способствовали ее утверждению, можно в известном смысле назвать "платониками".

Ключевые слова: раннехристианское богословие, восточная патристика, неоплатонизм, неоплатоническая традиция, Универсум, сакрализованная позднеантичная философия, философско-богословская система восточной патристики, мистический опыт, отцы церкви.

SUMMARY

Mozgovy Ivan. The Neoplatonic Tradition in the Oriental Patristics.- Manuscript.

Thesis for the Doctor's Degree in Philosophy , specialization 09.00.11 - the religious study. - The Institute of Philosophy of National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, 1999.

In the thesis the analysis of the process of the early Christian theology's formation and its philosophic ground by the representatives of the Oriental patristics by means of the ideological-methodological and logico-conceptual apparatus of Neoplatonism is carried out. The author motivates the idea of the exceptional significance of the Neoplatonic tradition for the transformation of Christianity into the dynamic confession and highly intellectual doctrine. This influence is traced with the help of the comparative analysis of the key stages of the Universe's development in the sacral late antique philosophy and in the philosophic-theological system of the Oriental patristics. The particular attention is given to the mystical experience, the pagan ground of which was got off by the fathers of church.

Key words: early Christian theology, Oriental patristics, Neoplatonism, Neoplatonic tradition, Universe, sacral late antique philosophy, philosophic-theological system of the Oriental patristics, mystical experience, fathers of church.